

Tatjana Bednjanec,
Darija Begegin,
Antonija Capan,
OŠ Grabrik, Karlovac

Iskustvo mentoriranja – primjeri iz prakse

Sažetak

Svrha je ovog rada pokazati konkretne primjere rada s darovitim učenicima koji predstavljaju izazov za mentora. Svoja iskustva iznose tri učiteljice koje su se u svojoj praksi susretale s različitim izazovima pripremajući učenike za različite razine natjecanja iz Hrvatskog jezika, Matematike, Geografije i Informatike.

Osnove u radu s darovitim učenicima

Ministarstvo znanosti i obrazovanja RH donijelo je Pravilnik o osnovnoškolskom odgoju i obrazovanju darovitih učenika kojim se uređuje “način uočavanja, školovanja, poticanja i praćenja darovitih učenika te uvjeti i postupak pod kojima učenik može završiti osnovnu školu u kraćem vremenu od propisanog”. [1] Između ostalog, u Pravilniku se navodi kako je darovitost “spoj triju osnovnih skupina, osobina: natprosječnih općih ili specifičnih sposobnosti, motivacije i visokog stupnja kreativnosti”. [1] Nakon uočavanja darovitog djeteta škola bi trebala poticati njegov razvoj i omogućiti mu:

1. rad po programima različite težine i složenosti za sve učenike
2. izborne programe
3. grupni i individualni rad
4. rad s mentorom
5. raniji upis
6. akceleraciju ili završavanje osnovnog obrazovanja u kraćem vremenu od propisanog
7. izvannastavne i izvanškolske aktivnosti
8. kontakte sa stručnjacima iz područja interesa
9. pristup izvorima specifičnog znanja. [1]

Traženje pravog pristupa

Navedene odredbe pravilnika svima su dostupne i jasno utemeljene, a svijest o tome da u našim razredima sjede darovita djeca postoji, nameću se neka pitanja. Koliko darovite djece sjedi u klupama bez da su identificirana kao darovita? Koliko identificiranih učenika ima mogućnost raditi po programima različite težine? Koliko nastavnika prihvaća ulogu mentora i radi individualno s takvim učenicima? Koliko njih ima kontakte sa stručnjacima iz područja

interesa ili pristup izvorima specifičnog znanja? I, na kraju, možda najvažnije pitanje. Kako raditi s darovitim učenicima kad je svaki od njih “poseban” na svoj način?

Proučavajući literaturu, došle smo do nekih “receptata” za rad s darovitim učenicima i primijenile ih, više ili manje uspješno, u svom radu.

Što kažu stručnjaci?

Prije svega, postoji deset zabluda o darovitosti:

- sva su djeca darovita
- darovita djeca uspjeh će u životu bez obzira pružamo li im potporu ili ne
- darovita djeca vole školu i dobivaju dobre ocjene
- izdvojimo li darovitu djecu u posebnu skupinu, postat će snobovi
- darovita djeca dolaze uglavnom iz obrazovanijih i situiranijih obitelji
- darovita djeca nisu svjesna da su „dručkija“ dok im to netko ne kaže
- darovitu djecu treba zaposliti, inače će postati lijena
- učitelji vole imati darovitu djecu u razredu
- darovita su djeca dobra u svemu što rade
- posebni programi za darovite su „elitni“. [2]

Razvoj darovite djece u našem sustavu odgoja i obrazovanja nije lagan. Mnogi teoretičari i praktičari koji se bave darovitom djecom često s darovitošću povezuju nisko samopouzdanje, pa čak i depresivnost, a tome navode i dva razloga: a) nesklad između naprednih kognitivnih sposobnosti i ostalih aspekata razvoja mlade osobe i b) visoka očekivanja koja pred sebe stavljaju daroviti pojedinci i osobe iz njihove okoline.

Pravilnik o osnovnoškolskom odgoju i obrazovanju darovitih učenika sugerira organizaciju individualnog rada i osiguravanje mentora za učenike koji pokazuju izrazite sposobnosti za pojedino područje. Najčešći su dodatni načini rada s darovitom djecom dodatna nastava, izvanučionička nastava, integrirana nastava te rad na projektima. Prednost rada izvanučioničke nastave i rada na projektima mogućnost je produžetka rada i izvan redovitih 45 minuta. Integrirana nastava, koja nije u tolikoj mjeri zastupljena u našim učionicama, sjajan je način iskazivanja učenikovih znanja, vještina, spoznaja i sklonosti na istom sadržaju u više nastavnih predmeta. Osim toga, daje mogućnost rješavanja određenog problema s gledišta svakog nastavnog predmeta uključenog u takav način rada uz mogućnost logičkog i kritičkog razmišljanja, zaključivanja i donošenja zaključaka. [4]

Praksa rada s darovitim učenicima

Primjer 1. Ivana i Juraj (Geografija)

Geografija je jedan od rijetkih nastavnih predmeta koji nudi mogućnost natjecanja za petaše, ali je u jednom kratkom polugodištu teško steći kvalitetan uvid u kompetencije učenika. Učenici koji imaju jaku unutarnju motivaciju ipak nađu načina da se istaknu i u tako kratkome vremenu. To su učenici koji imaju odgovore na pitanja koja su drugima preteška, to su odgovori koji nisu napisani u udžbeniku. Ovakvi učenici su u stanju prihvatiti izazov i baviti se nečim nepoznatim što intrigira njihov intelekt. Kod njih je geografska karta u središtu zanimanja, a učenje geografije doživljavaju kao svoju istraživačku misiju koja im donosi zadovoljstvo.

U isto vrijeme, ovi su učenici, stvarajući svoj intelektualno napredan pristup učenju, često u emocionalnom smislu osjetljiviji i introvertirani u odnosu na vršnjake, što potvrđuje primjer Ivane i Jurja, učenika koji su sudjelovali na državnom natjecanju iz geografije. Njihova nesigurnost i svojevrsna “samodovoljnost” dobra su potvrda teze da darovita djeca vrlo često imaju poteškoća u socijalizaciji jer su njihovi interesi različiti od interesa njihovih vršnjaka, stoga se bolje osjećaju u aktivnostima koje od njih ne traže socijalizaciju. Imaju u potpunosti usvojenu tehniku čitanja i u stanju su razumjeti i interpretirati pročitano. Kod njih je primjetno da su usvojili pravopisna i gramatička pravila te da se izražavaju koristeći vokabular koji stječu intenzivnim čitanjem, što i teoretičari navode kao primarne osobine darovite djece.

Kao mentoru bilo mi je važno pružiti im podršku, što bolje upoznati njihove stilove učenja, ali prije svega njihove osobnosti. Općenito, moja mentorska uloga u najvećoj je mjeri bila oslušivanje potreba mojih učenika i adekvatan odabir materijala za učenje.

Poziv na državno natjecanje pobudio je ambivalentne osjećaje i kod Ivane i kod Jurja. Uz zadovoljstvo i sreću zbog velikog uspjeha, javio se osjećaj nervoze i nesigurnosti kao jasna potvrda nedostatka samopozdanja. Ivana i Juraj nisu bili u stanju potisnuti neugodu koju je u njima izazivalo odvajanje od poznate okoline pa su i jedni i drugi roditelji predložili da putuju s djecom. Zanimljivo je da su i Ivana i Juraj jedina djeca svojih roditelja te da su roditelji ovih desetogodišnjaka svi bili stariji od 40 godina. Isto tako, radilo se o roditeljima koji su aktivno podržavali ambicije svoje djece iako su ih u nekim aspektima možda i pretjerano štitili.

S vremenom su oboje nadrasli svoje nesigurnosti i sudjelovali na brojnim natjecanjima. Juraj je maturant koji je tijekom gimnazijskog obrazovanja redovito pozivan na državno natjecanje iz geografije, a Ivana je uspješna studentica na zagrebačkom FER-u.

Primjer 2. Saša i Tibor (Matematika i Informatika)

Saša je učenica 7. razreda, identificirana kao potencijalno darovita, koja je već u nižim razredima pokazivala veliku sklonost prema matematici. Na županijskom natjecanju u 4. razredu osvojila je 1. mjesto s gotovo 100 % riješenosti testa. U predmetnoj nastavi je samoinicijativno počela dolaziti na predmete kako bi rješavala zadatke s natjecanja jer joj redovna i dodatna nastava nisu bile dovoljne.

U 7. je razredu pristup Saši u potpunosti individualiziran: na dodatnoj nastavi upoznava je potreban “teorijski” dio gradiva, dok je svaki redovni sat matematike provodila u zadnjoj klupi rješavajući zadatke s natjecanja ili iz srednjoškolskih udžbenika. Ponekad je rješavala mozgalice s matematičkom pozadinom ili kompleksne Rubikove kocke. Kao izvor zadataka za njeno poučavanje korištena su četiri udžbenika i zbirke zadataka sa zahtjevnijim zadacima za dodatnu nastavu ili zadacima s natjecanja. Na županijskom natjecanju osvojila je 48 od 50 bodova i tako izborila sudjelovanje na državnom natjecanju. Do državnog natjecanja samostalno se pripremala proučavajući dodatnu zbirku zadataka te je na kraju osvojila 6. mjesto.

Njenu darovitost i matematičku strast najbolje oslikava činjenica da ne pristaje na ustaljene odgovore i objašnjenja. Stalno postavlja jedno te isto pitanje: “Zašto?” I ne odustaje od njega dok ne dobije odgovor koji u potpunosti razumije. Isto je tako i s ponuđenim načinima rješavanja. Ako zapne u nekom zadatku i zatraži pomoć, ne pristaje na objašnjenje takvog načina rješavanja dok god u potpunosti ne shvati cijeli postupak. Sašin primjer jasno potvrđuje zajedničku osobinu matematički darovitih djevojčica/djevojaka. To je, uz drugačije potrebe, interese i težnje, vrlo visoka razina intelektualne znatiželje. Razmišlja izvan okvira, što se najbolje vidi u rješavanju problemskih zadataka, jer na vrlo kreativne i ponekad neobične načine dolazi do rješenja.

Uz svaki primjer matematički darovite djevojčice bilo bi dobro spomenuti i činjenicu da su, kako u svom članku navode autorice Kerr i Maresh, mnoga istraživanja matematički darovitih djevojaka usredotočena na spolne razlike u matematičkoj darovitosti. Čak i same djevojke, prema istraživanju koje je 1988. godine u SAD-u provela Rene Subotnik, svoj uspjeh više pripisuju marljivom i napornom radu i posvećenosti nego svojoj inteligenciji i kreativnosti. Učestale rasprave o muškoj uspješnosti u području matematike i stereotipna razmišljanja o matematičkoj sposobnosti i spolu loše utječu na djevojačku darovitost jer isticanje spolne razlike može obeshrabriti djevojke u bavljenju matematikom, stoga su vođenje i podrška matematički darovitim djevojkama iznimno važni. Njima je potreban i model za

poistovjećivanje pa tako žene učitelji i matematičari mogu imati presudnu ulogu za daljnji razvoj njihove darovitosti.

Tibor je učenik 7. razreda koji nije identificiran kao potencijalno darovit. U 5. razredu pokazivao je veliko zanimanje za prirodne znanosti. Bio je vrlo znatiželjan, kognitivno napredniji od drugih, ali se nije uklapao u razred. Često je ulazio u konflikte s drugim učenicima jer nije bio prihvaćen, pogotovo od strane dječaka iz razreda. U 6. razredu situacija se nije poboljšala. Naprotiv, Tibor je izgubio želju za učenjem pokušavajući se uklopiti u muški dio razreda. Pokušavao je privući pozornost i nastavnika i drugih učenika stalnim ometanjem nastave. Njegove ocjene drastično su se pogoršale. Tiborov primjer jasno potvrđuje zajednički stav teoretičara o darovitosti: darovita su djeca u kognitivnom razvoju naprednija od svojih vršnjaka, ali teže pronalaze prijatelje, školsko gradivo usvajaju brzo jer ga slušaju po redovnom programu, ali njihov školski uspjeh nije zadovoljavajući. Budući da darovitim učenicima školsko gradivo često djeluje dosadno jer im nije dovoljno prilagođeno, učestalo svojim ometanjem nastave pokušavaju skrenuti pozornost na sebe i svoje potrebe. Najlakši način da se prevladaju navedene poteškoće i pritom darovitom pojedincu omogući puni kognitivni razvoj jest individualizacija programa i uvođenje dodatne literature. [3] To je osobito važno i za svojevrsnu "psihološku dobrobit" darovitih učenika. Istraživanje provedeno s ciljem utvrđivanja postoje li razlike u depresivnosti s obzirom na darovitost, školski uspjeh, spol i dob učenika jasno je pokazalo značajnu interakciju darovitosti i školskog uspjeha: školski je uspjeh u većoj mjeri povezan s depresivnošću darovitih učenika, a najdepresivnijima se pokazuju upravo daroviti učenici koji su ostvarili lošiji školski uspjeh.

Tijekom ljeta Tibor je odlazio na radionice programiranja u Pythonu i u 7. razred krenuo sa započetim projektom u Pythonu. Samoinicijativno je počeo proučavati i testirati njegove mogućnosti. Nakon što je uočena njegova sklonost programiranju, na satovima Informatike je nastavio raditi na svom projektu uz mentorsku potporu. Svoj rad je predstavio na županijskom natjecanju, nakon čega je pozvan i na državno natjecanje iz Informatike.

Sudjelovanje na državnom natjecanju, mentoriranje i pažnja koju je imao pozitivno su djelovali na Tibora. Počeo je prihvaćati svoju "posebnost", smanjio količinu negativnog stava koji je imao i počeo uviđati svoje mogućnosti. Nakon državnog natjecanja počeo je razmišljati o sljedećim projektima i radu s kojim bi se mogao predstaviti na natjecanju iz Informatike i sljedeće godine.

Primjer 3. Josip i Rea (Hrvatski jezik)

S obzirom na dugogodišnji rad u sustavu odgoja i obrazovanja kao mentor sam s većim brojem učenika sudjelovala na državnom natjecanju u poznavanju hrvatskoga jezika kao i na državnoj smotri LiDraNo. Iz niza od dvadesetak učenika izdvojit ću dvoje koji mi se čine posebnima: Josipa i Reu, učenike koji su, kao uostalom i svi natjecatelji državnih natjecanja, već u osnovnoj školi dosegli zavidnu razinu jezičnih znanja.

Josip je kao učenik 7. razreda na državnom natjecanju osvojio 2. mjesto, a u 8. je razredu postao državnim prvakom u poznavanju hrvatskoga jezika. Kao darovito dijete prepoznala sam ga odmah na početku 5. razreda. Isticao se među svojim vršnjacima svojim kritičkim mišljenjem, intelektualnom radoznavnošću i sposobnošću logičkog zaključivanja. Jezična pitanja posebno su ga zanimala, a u svakodnevnoj jezičnoj djelatnosti, kako usmenoj, tako i onoj pisanoj, uvijek je pronalazio neke nove izazove, postavljao pitanja i tražeći odgovore na njih stalno produbljavao svoje znanje. Ipak je, unatoč tome, prvo područje njegova zanimanja bila i ostala matematika. Kao učenik 5. razreda sudjelovao je na natjecanju iz matematike te na gradskoj razini osvojio 1. mjesto, što je predstavljalo snažan poticaj za daljnje bavljenje matematikom. Međutim, u pripremama za daljnju razinu natjecanja ostao je prepušten sam sebi, izostalo je vođenje mentora i individualni rad kojim bi ostvario svoj puni potencijal te je na županijskom natjecanju iz matematike u 5. razredu osvojio 15. mjesto. Taj je neuspjeh, a učenik ga je takvim zasigurno doživio, snažno poljuljao njegovo samopouzdanje i Josip se više nije natjecao u matematici iz uvjerenja da nije dovoljno dobar matematičar. Na samopouzdanje darovitih učenika nepovoljno može djelovati i razredno okruženje u kojem se, htjeli mi to priznati ili ne, ponekad stvara otpor ostalih učenika prema “intelektualnoj različitosti” pojedinca, a mora se priznati da i pojedini učitelji ne gledaju blagonaklono na učenika koji stalno traži odgovore na pitanja koja ga u vezi s gradivom muče. Na taj problem darovitih pojedinaca upozoravaju i teoretičari navodeći pretpostavku da svaka identifikacija darovitosti za samog učenika/učenicu može imati i nepoželjne posljedice u vidu promijenjenih odnosa između darovitog pojedinca i njegove okoline. Kao Josipov mentor posebnu sam pozornost posvetila upravo jačanju njegova samopouzdanja. Budući da smo proučavajući jezična pitanja zajedno provodili mnogo vremena te kao mentor i učenik uspostavili odnos povjerenja i bliskosti, Josip mi je priznao koliko ga muči strah od neuspjeha. Josipov primjer tako predstavlja potkrepljenje tvrdnje iznesene u članku autorica Bumber - Kersteš - Slaviček kako daroviti učenici, baš kao i osobe iz njihove okoline, sami od sebe očekuju vrlo visoka postignuća, što je obično popraćeno i perfekcionističkim sklonostima, iz čega proizlazi i visoka razina frustracije izazvane eventualnim neuspjehom. Psiholozi tada savjetuju

da se u natjecateljskim situacijama pribjegne jednostavnom triku: dobro je da učenik uza se uvijek ima neku sitnicu (npr. "sretnu" olovku ili gumicu) koja mu ulijeva sigurnost.

Josip me posjetio prošle školske godine. Upisao je doktorski studij matematike na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Nije propustio spomenuti koliko su mu u svakodnevnom životu i stručnome radu važna i korisna jezična znanja koja je stekao pripremajući se za natjecanje u poznavanju hrvatskoga jezika.

Moglo bi se reći da je jezična darovitost područje "rezervirano" više za djevojčice nego za dječake iako, među nama koji pripremamo učenike za natjecanje iz hrvatskoga jezika, vlada uvjerenje da su dobri jezičari ujedno i dobri matematičari. Istraživanja su pokazala da na jezičnim testovima izvrsne rezultate postiže duplo više djevojaka, a verbalno darovite djevojke tradicionalno odabiru poslove vezane uz poznavanje stranih jezika, prevođenje, poslove vezane uz radio, televiziju, kazalište i sl. Autorice Kerr i Maresh suglasne su oko činjenice da se djevojke i žene oduvijek odlikuju verbalnim sposobnostima, što potvrđuju i činjenicom da su u verbalnim zvanjima kao što je poučavanje žene puno zastupljenije nego u bilo kojem drugom zvanju. Treba naglasiti i to da je kod djevojčica, zbog tradicionalnih očekivanja i društvenih uloga, osobito važna identifikacija darovitosti i poticanje njihova samopouzdanja kako bi osvijestile da su rijetke i vrijedne. Važnost prethodne rečenice posebno sam uvidjela poučavajući svoju bivšu učenicu Reu. Rea je djevojčica za koju sam, upoznavši je kao učenicu 5. razreda, u samom početku mislila da ima neke poteškoće iz autističnog spektra. Nije komunicirala ni s kim iz razrednog odjela, uvijek je bila sama, a školski je odmor provodila ukipljeno sjedeći pred kabinetom ili u učionici. Mogućnost jasnijeg uvida u njezinu osobnost mogao bi pružiti članak o psihologiji darovitih djevojčica. Autorice Kerr i Maresh verbalnu darovitost djevojčica povezuju s visokim stupnjem introvertiranosti i vjerojatnosti da će verbalna darovitost djevojčica biti popraćena emocionalnim poteškoćama i poteškoćama u socijalizaciji. Zanimljivim se čini i podatak da Rea nije identifikirana kao potencijalno darovita učenica, a u nastavnom predmetu Matematika ostvarivala je prosječne ili čak ispodprosječne rezultate. Uz navedene činjenice valja spomenuti rad Howarda Gardnera *Okviri mišljenja: teorija višestruke inteligencije* u kojemu autor odustaje od pojma inteligencije kao jedne zaokružene cjeline te tako potiče proučavanje različitih područja darovitosti: verbalnu darovitost i sposobnost pisanja, matematičku darovitost, specijalno-vizualnu darovitost i glazbenu darovitost.

Tijekom nastave Rea je vrlo pažljivo pratila nastavni proces, ali se nikada nije aktivno uključivala. Kada bih je prozvala, uvijek je pokazala da s razumijevanjem prati nastavu. Svojim se jezičnim znanjima počela isticati u 6. razredu: počela se javljati i točno odgovarati na postavljena pitanja, ali samo onda kada nitko drugi iz razrednog odjela nije znao odgovor, što je snažno pridonijelo razvoju njezina samopouzdanja jer su je ostali učenici počeli doživljavati

kao nekoga tko zna i može, što nikada prije nije bio slučaj. Novostečeni ugled u razrednom odjelu pridonio je i njenoj socijalizaciji: s vremenom je djevojčica stekla krug prijateljica s kojima se redovito družila i učila. U pripremi za natjecanje iz hrvatskoga jezika Rea je bila visoko motivirana i vrlo posvećena svakom postavljenom zadatku. Osjećala sam, a i sama mi je učenica to puno puta naglasila, koliko joj je važno moje vođenje i pomoć. Zbliživši se tijekom individualnog rada s djevojčicom, shvatila sam koliko je tijekom svoga obrazovanja prepuštena sama sebi. Naime, djevojčica je odrastala u teškim socioekonomskim prilikama uz bolesnu majku i baku koja se teško snalazila u svemu što Rei u životu predstavlja izazov.

Zaključak

Iz svega navedenog lako se može zaključiti da rad s darovitom djecom donosi mnoge izazove. Ponajprije zbog toga što se pretjerano ističu njihove kognitivne sposobnosti, a prečesto zanemaruje njihov unutarnji svijet i socio-emocionalni razvoj. Radeći s darovitim učenicima, jasno smo shvatile da mentorstvo darovitom učeniku predstavlja mnogo više od pukog poučavanja nekih nastavnih sadržaja; ono prije svega traži prepoznavanje učenikovih potencijala i specifičnih područja interesa, a zatim i osnaživanje učenika u želji da se prepoznati potencijali i realiziraju. Zaista se radi o učenicima s posebnim potrebama koje su često zanemarene zbog uvriježenog mišljenja da su darovita djeca “pametna” pa mogu i sama, a posebne potrebe mogu imati samo učenici s poteškoćama u ponašanju i praćenju i svladavanju školskog gradiva. Kako bismo darovitim učenicima omogućili puni zamah i razvoj njihove darovitosti, nije dovoljno brigu za njihov napredak svesti na jedan sat dodatne nastave tjedno, i to samo s učiteljem kojem to tjedno zaduženje ili osobni entuzijizam dopuštaju. Njihov razvoj treba sagledavati sustavno u smislu individualizacije pristupa darovitom učeniku: treba pronaći baš onaj pravi način pristupa svakome od njih jer je svaki od njih za sebe jedinstven. Naša mentorska iskustva potvrđuju koliko je važno pomoći darovitim učenicima da prepoznaju svoju darovitost i da nađu prijatelje koji cijene njihove sposobnosti. Najvažnije je biti uz njih. I onda ako uspjeh, i nakon puno uloženog truda, izostane. Mnogo je čimbenika o kojima bi u radu s darovitom djecom trebalo povesti računa: od svijesti o različitim tipovima darovitosti, pravovremene identifikacije, razumijevanja njihove osobnosti i prilagodbe nastavnih sadržaja i načina poučavanja do svijesti o njihovim poteškoćama u komunikaciji i socijalizaciji, niske razine samopouzdanja i mnogim predrasudama s kojima se susreću.

U pristupu darovitosti često se navodi Renzullijeva troprstenasta koncepcija prema kojoj darovitost predstavlja složenu interakciju triju čimbenika: iznadprosječnih općih i/ili

specifičnih intelektualnih sposobnosti, velike posvećenosti zadatku i visoke kreativnosti. No nikako ne bismo smjeli smetnuti s uma da će svaka darovitost biti uzaludna bez razvijenih radnih navika pa nam se čini da je osnovna zadaća hrvatskoga školstva razviti radne navike svih, a posebno darovitih učenika.

Radionica u okviru ljetnog kampa Znanstveno-edukacijskog centra u Višnjanu (koji svojom djelatnošću potiče darovitu djecu i njihove učitelje u području prirodnih i društvenih znanosti, tehnologije, očuvanja životne sredine, umjetnosti i kulture) iznjedrila je još 2001. godine osobine mentora “po mjeri darovitih”: oni od mentora očekuju da se zna “postaviti”, da zna objasniti, da je zanimljiv, snalažljiv, kreativan, strpljiv i da je prepun ideja, da zna komunicirati s učenicima i da zna slušati učenike, da razumije učenike i njihovu poziciju, da se dobro pripremi i, možda najvažnije na kraju, da zbilja voli to što radi.

Popis literature

1. Pravilnik o osnovnoškolskom odgoju i obrazovanju darovitih učenika (NN br. 34/91)
2. V. Vlahović – Štetić, Daroviti učenici: Teorijski pristup i primjena u školi, str. 77.
3. Skupina autora, Identifikacija nadarenih – preduvjet potpori njihovom razvitku: zbornik radova simpozija, Hrvatski zavod za zapošljavanje, Zagreb 2009., str. 67.
4. J. Cvetković – Lay, Darovito je, što ću sa sobom?, str. 196.
5. Barbara A. Kerr, Susan Maresh, *Smart Girls: A New Psychology of Girls, Women, and Giftedness*
6. Željka Bumber, Gordana Keresteš, Melanija Slaviček, *Depresivnost kod školske djece u odnosu na darovitost, školski uspjeh, spol i dob* (Suvremena psihologija 8, 2005.)